

КУЙБИДА

Віктор Віталійович,

канд. біол. наук, доц. кафедри
біології та методики навчання,
директор Інституту фізичного
виховання та природознавства
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький
державний педагогічний
університет імені Григорія
Сковороди»
(м. Переяслав-Хмельницький)

**ІСТОРИЧНА РЕКОНСТРУКЦІЯ АНТРОПОГЕННОГО ВПЛИВУ
НА ПРИРОДУ ЗА НАРОДНИМИ ТЕРМІНАМИ**

У статті здійснено аналіз деяких аспектів впливу людини на природу шляхом створення агроценозів та штучних екосистем, одомашнення тварин і їх використання, які відображені у народних термінах.

В статье осуществлен анализ некоторых аспектов влияния человека на природу путем создания агроценозов и искусственных экосистем, одомашнивания животных и их использования в народных терминах.

This article reveals analysis of some aspects of human impact on the nature by making agrocenosis and artificial ecosystems, domestication and usage of the animals shown in folk terms.

Постановка проблеми.

З кожною історичною добою посилюється і стає масштабнішою дія людства на біосферу. Окремі аспекти впливу антропогенного фактора на природу відображені у народних термінах. Наукова і народна термінологія формувалася на теренах комплексу природничих галузей, сільського господарства, медицини, ветеринарії, мисливства, рибальства тощо. Тому цей напрям об'єднує широке коло вчених, які збирали народні природничі назви – І. Верхратського, О. А. Янату, Н. Осадчу-Янату, М. В. Шарлеманя, К. І. Татарка, І. М. Щоголіва, С. С. Паночіні, В. Левицького, В. Н. Василенка, Е. М. Мурзаєва, Н. В. Никончука, І. С. Івченка, І. І. Турянина, Ю. Й. Кобіва, та ін.; проводили етимолого-семантичний аналіз окремих назв і термінів –

Л. С. Берга, В. Т. Коломієць, В. В. Усачову, Г. В. Фесенка, А. А. Бокотєя, В. П. Шульгача та ін., впроваджували їх у навчальний процес – І. В. Марисову, В. М. Бойко, С. К. Рудика, М. Д. Василєги-Дєрибаса та ін.; вивчали історико-лінгвістичні аспекти становлення деяких термінологічних систем і еволюцію наукової думки з окремих аспектів природознавства – Н. В. Адамчук, В. М. Гамалію, О. І. Курка та ін. [1–4, 11, 16, 21]. Потужний пласт народних назв і термінів зафіксований у етимологічних словниках [5–10, 12–15, 17–20].

Однак на сьогодні відсутнє комплексне дослідження зі збору народних екологічних термінів і понять та їх класифікації за тематичними підгрупами. Разом з тим, результати наукових розвідок зазначеної проблеми будуть потрібними з точки зору екології, антрополінгвістики, історії науки і техніки і можуть бути використані у навчально-виховному процесі. У зв'язку з вищесказаним обрана тема дослідження є *актуальною*.

Перші зерна природничих наукових уявлень заклалися ще у прадавні часи. У рабовласницькому та ранньофеодальному суспільстві вони інтегрувалися в багатогранний і складний комплекс незрілої науки та народних знань. Народне природознавство у ньому залишалося однією з форм вираження суспільної свідомості, пізнання і відтворення світу, безцінним витвором колективного генія – народу. Народні природничі знання забезпечили методологічний перехід до власне природничих наук. З цього часу природничі знання осмислювалися теоретично, здійснювалося концептуальне, соціальне, термінологічне утвердження науки. Кожна з існуючих сьогодні природничих наук має свою термінологію і поняття. Уся сукупність народних природничих назв є тим містком, що пов'язує не лише нормативну номенклатуру з її витоками, а й сучасних людей з їх предками та історією.

У роботі «Опыт толковаго словаря народной технической терминологии по Полтавской губернии» В. Н. Василенко наголошує на значенні народних знань не лише з точки зору поетики, а й у практичному контексті. «Этимъ полагается начало изучения многообразныхъ и давно усвоенныхъ народомъ реальныхъ знаний, тогда, какъ прежніе этнографы – не исключая

такихъ именъ, какъ М. А. Максимовичъ, П. П. Чубинскій и П. С. Иващенко, усматривали въ подобныхъ случаяхъ лишь повѣрья, примѣты и обычаи какъ «поэтическую обстановку народной жизни» [1, с. 6].

Не викликає сумніву справедливість аналогії реконструкції особливостей будови вимерлих тварин за викопними кістками, черепами в палеонтології, відтворення особливостей життя людей минулих історичних періодів за археологічними знахідками з історичною реконструкцією взаємозв'язків людини та природи за народними назвами і термінами. Взаємодію людини з довкіллям необхідно розглядати через призму вивчення тематичних груп термінів: щодо спалювання, вирубування та викорчовування лісів; рибальства; мисливства; штучної регуляції чисельності популяцій тварин тощо. Зазначені вище сторони антропогенного впливу розглянуті у попередній роботі. У цій статті проаналізовані деякі аспекти впливу людини на природу шляхом створення агроценозів, штучних екосистем, одомашнення тварин і їх використання, які відображені у народних термінах.

1. Створення агроценозів та штучних екосистем. Інтенсивна господарська діяльність веде до заміни природних біоценозів агробіоценозами (це сукупність організмів, які мешкають на землях сільськогосподарського використання, зайнятих посівами чи насадженнями культурних рослин). У природних біоценозах на одиниці площі мешкають багато видів рослин, тварин, мікроорганізмів. Вони існують тривалий час і біоценоз складається історично, а агроценози (поля, городи, сади, плантації винограду та ін., овочеві теплиці тощо) людина створює за короткий час, як монокультуру. Культивованому виду створюють сприятливі умови розвитку і пригнічують дикоростучі види рослин та знищують шкідників. Висока чисельність рослин одного виду на значних площах приваблює до поля чи саду спеціалізованих «комахошкідників», яких у природному біоценозі відносно небагато. Між штучними і природними фітоценозами різниця суттєвіша, ніж схожість. Основні їх відмінності такі:

а) в природних угрупованнях основна маса органічної речовини, що накопичується рослинами, споживається консументами і повертається редуцентами в подальший кругообіг. Цикли мінеральних елементів в основному замкнуті. В агрофітоценозах основну частину продукції (урожай) забирають із угруповання, а це веде до збіднення ґрунту. Для компенсації втрат необхідно вносити органічні та мінеральні добрива. Луки із сінокосами є перехідною групою, через те, що в них тільки частину продукції забирають для сільськогосподарських тварин.

б) Домінанти агрофітоценозів задає людина, яка контролює їх видовий чи сортовий склад, густоту посівів тощо. Вони нестійкі і нездатні до саморегуляції тому існують тільки при постійному догляді. Якщо регуляторний вплив людини припиняється агроценоз поступово перетворюється в «дикий» біоценоз.

в) Бур'яни в агрофітоценозах – це найчастіше види з широкою екологічною амплітудою і космополіти. Такі види, як пирій, щиреця та ін. зустрічаються на полях Європи, Азії, Америки, а у природних фітоценозах загальних видів значно менше.

г) У природних угрупованнях розвинуті процеси диференціації, зумовленої генетично (популяції мають декілька рас) і фенотипічно. Це підвищує повноту використання ресурсів і стабільність популяцій. Отже, прямі аналогії між полем пшениці і дібровою досить умовні, а то і недопустимі.

д) Хімічні засоби паралельно із знищенням шкідників та бур'янів забруднюють середовище, включаються у ланцюги живлення і часто викликають «бумеранг-ефект». Так, пестициди вбивають не лише «шкідливих» комах, а і їх паразитів та природних ворогів. Тому наступні покоління цих комах розвиваються при послабленій дії стримуючих факторів і виникає масовий спалах чисельності або «екологічний вибух».

З давніх часів землеробство «обслуговувалося» розвиненою народною терміносистемою, зокрема: на позначення обробітку землі: *будити* [12] – «боронувати перед посівом зорану плугом землю», *вижсин* [2] – «жнива»,

зарожедний [12] – «врожайний», *новорілля* [1] – «зорана весною для ярого посіву нива»;

на позначення сінокосу, полів та стерні після збирання врожаю: *вівсище* [1] – «стерня після збирання вівса», *зрива, зривиця* [12] – «трава не захоплена косою під час косіння», *маковище* [14] – «поле, де був посіяний мак», *носилянка* [2] – «одна із пари великих жердин для перенесення сіна»;

на позначення одиниць вимірювання довжини, площі землі, врожайності культур та об'єму: *берковець* [5] – «стара міра ваги, 10 пудів», *велика п'ядь* [16] – «відстань між розставленими великим пальцем і мізинцем (21-23 см)», *день косити* [16] – «міра площі за величиною скошеного поля», *десятина* [16] – «площа поля (1 га)», *локоть* [16] – «відстань між ліктьовим суглобом і кінцем стиснутого кулака (*п'ястуха*) людини середнього зросту і складає 45-50 см»;

в овочівництві, садівництві та на позначення баштанних культур: *афини, афина, гафини, яфини* [15] – «чорниця», *баг* [5] – «сад», *баня* [5] – «гарбуз», *вишняк* [12] – «вишневий сад», *долубай, долубайка* [12] – «огірок, видзьобаний курми», *зерниця* [12] – «плодове дерево, яке виросло з зерна, а не посадкою», *зимушка* [2] – «яблуко, яке дозріває до зими»;

на позначення просапних та не просапних культур: *бабошка, багалаєс, бандз, бундз, бандура, бандурка, беле'на бараболя, барабоня, барабуля, барабіль, барабій, барабін, барабон, барболя, балабурка, земляк, землянка, каракуля, конферя* [5] – «картопля», *бамбулька* [5] – «кругла ягода на картоплині», *кендериця* [2] – «кукурудза», *мишар* [14] – «місце, яке заросло бур'янами»;

на позначення технічних культур (бавовни, конопель, льону): *жме́ня* [1] – «пучок стебел, який може обхопити рука під час збирання льону та конопель», *ковба́ня* [1] – «вибоїна, ставочок де вимочують коноплі та льон», *ма́тірка* [1] – «високорослі стебла конопель з дозрілими насінними коробочками, вибирають на 2-3 тижні пізніше після плосконі»; [14] «конопля, яка дає насіння», *москаль* [14] – «сорт льону, насіння якого не вилущується»;

само по собі», *плоскінь або пенька* [1] – «стебла конопель з зачатками насінних коробочок в чоловічих особин»;

на позначення городніх культур: *зубка* [1] – «продовгуваті цибулинки величиною від крупного лісового до грецького горіха»; [13] «цибуля з маленькими продовгуватими цибулинами», *цыбки, дудки* [1] – «трубчасті листки цибулі з насінням», *пір'ячко* [1] – «молоді зелені листки».

2. Одомашнення тварин та їх використання. Головними центрами доместикації *domesticus* «домашній» були місця найдавніших цивілізацій. Доместикація проходила на основі імпритингу у тварин шляхом відбору, насильного приручення за допомогою голоду та їх утримання в штучних умовах. Одомашненими або свійськими тваринами можна вважати таких, які були вилучені з природного середовища, адаптовані до життя поряд з людиною і використовуються для її потреб як помічники у полюванні, охоронці житла, джерело їжі, хутра, пір'я, транспортний засіб і т.д., а дещо пізніше – з естетичних міркувань, як піддослідні лабораторні об'єкти в біології та медицині. Вони зазнали інтенсивного штучного добору. В основі добору були продуктивні чи інші характеристики тварини, які визначила людина (вихід м'яса, молока, хутра, яєць, шовку, меду, поведінка на полюванні або під час транспортування вантажів тощо). Свійські тварини у одноманітних та комфортних умовах, порівняно із своїми дикими родичами, набули певних характерних ознак. Їх органи чуття стали менш досконаліми, і як наслідок – зменшився у розмірі головний мозок. За рахунок великої кількості виведених порід домашні тварини більше відрізняються від диких за кольором волосяного покриву, розмірами тіла і масою, особливостями скелету, м'язів, відкладення жиру, поведінки, вони втратили ознаки підвидів своїх предків. У доместикованих тварин ослаблений страх по відношенню до людини і підвищена репродуктивна здатність. Штучні умови утримання дозволяють їм у дорослому стані проявляти ювенільні ознаки. Подекуди тваринники й понині користуються багатомовною народною термінологічною спадщиною, зокрема у конярстві: *бахмат* [5] – «верховий кінь»; «в'ючний кінь», *дереш* [12] – «чалий

кінь, чалий віл», *куцик* [10] – «поні, кінь малорослої породи», *муц* [14] – «низькорослий кінь», *суравий* [9] – «норовистий (кінь)»;

у скотарстві: *бадя* [12] – «лінивий віл», *байла* [5] – «шутий, безрогий», *бицюк* [5] – «велике теля», *злучованці* [7] – «пара волів в упряжці», *ласій* [14]; *ласяна* [4] – «віл з білим черевом і кінцем хвоста»; «корова підь черевомъ по части або й зовсімъ біла» [4, с. 32], *магола* [7] – «безрогий віл», *пéрвістка* (с. Лозова, Вінницької обл.) – «корова з першим телятком»;

у вівчарстві: *авряк* [5] – «не кастрований баран», *валашо́къ* [1] – «кастрований однорічний баранчик», *кавка* [6] – «чорна вівця», *кошара* [6] – «сарай, загорода для овець», *підъярокъ* [1] – «піврічні ягнята з яких можна стригти вовну», *плекотора* [3] – «вівці, котрій згибло ягня, дають що-бъ не запустила молока, плекати чужі ягнята, такъ довго, доки не виженуть дрібята т. є. вівці у полонини (тамъ вже її доять). Таку вівцю зовуть Гуцули: плекотора» [3, с. 21];

у свинарстві: *боров* [17] – «валашений або кастрований кабан», *зачимбарити* [6] – «зарізати (кабана)», *кнорос* [21] – «кабан-самець, некладений», *самур* [19] – «дикий кабан»;

у птахівництві: *боркання* [12] – «підрізування крил у птахів (авт. в кінці літа підрізують пір'я гусям, щоб не літали далеко і не втрачали ваги або зв'язують махове пір'я у голубів після придбання, щоб не втекли)», *тергелі* [12] – «гуси крупної породи», *каплун* [13] – «чищений, кастрований півень», *качор*, *качур* [13] – «самець качки», *косак* [7] – «чубата качка», *курій* [2]; *курак*, *курах*, *курівник*, *кур'ян* [7] – «гермафродит у курей», *куркан* [7] – «індик»;

у бджолярстві: *баба* [11] – «бджолина матка», *безматень* [12] – «рій бджіл без матки», *бинч* [12] – «трутень», *дичок* [12] – «рій бджіл, який залетів з чужої пасіки», *липняк* [10]; *липець* [11] – «липовий мед»;

на позначення м'яса тварин: *веверчина* [5] – «м'ясо білки», *веприна* [12] – «м'ясо вепра», *збой*, *збої* [5] – «ноги, голова, хвіст, зарізаної тварини», *схаб* [9] – «шматок свинини або баранини з реберної частини туші».

Висновки

1. Кількість назв, термінів, понять екологічного характеру на позначення домашніх тварин та комах, предметів і засобів догляду та їх продуктивності, які зібрані у нашому дослідженні склала – 1273 одиниць, із них: у конярстві – 149; скотарстві – 233; вівчарстві – 200; свинарстві – 62; бджолярстві – 488; птахівництві – 80; на позначення овечої вовни і завитків на ній – 31; м'яса тварин – 30.

2. Шляхом анкетування та із літературних джерел нами зібрано 362 назв і термінів для позначення агроценозів, із них: у сфері обробітку землі – 22; овочівництва, баштанних культур та садівництва – 78; просапних та не просапних культур – 49; технічних культур: бавовни, конопель, льону – 79; городніх культур – 21; сінокосів та на позначення полів, стерні, після збирання врожаю – 33; одиниць вимірювання довжини, площі землі, врожайності культур та об'єму – 67.

3. Проведений аналіз підтверджує широке представництво народних екологічних термінів щодо впливу антропогенного фактора на природу: шляхом створення агроценозів та штучних екосистем, одомашнення тварин і їх використання.

4. На фоні змін у взаємодії людей з природою, втратою значної кількості старих тваринницьких, рослинницьких, землеробських та інших сільськогосподарських технологій, засобів їх забезпечення та носіїв національних термінів, зникають народні назви і поняття.

5. Збіднення народного екологічного термінологічного багатства веде до збіднення культури кожного народу.

Список використаної літератури

1. *Василенко В. Н.* Опыт толкового словаря народной технической терминологии по Полтавской губернии: отдѣль I-й, II-й и III-й. Кустарные промыслы, сельское хозяйство и землевѣдѣніе, народныя поговорки и изреченія / В. Н. Василенко. – Х. : Тип. „Печатное Дѣло”, кн. К. Н. Гагарина, Клочковская, 1902. – 80 с.– (Этнографическіе матеріали собранные по Полтавской губернии).
2. *Верхратський І.* Нові знадоби номенклатури і термінології природописної, народної, збирані між людьми / І. Верхратський // Зб. математично-природописно-лікарської секції НТШ. – Львів, 1908. – Т. 12. – С. 13–23.
3. *Верхратський І.* Початки до уложення номенклатури и терминології природописної, народної / І. Верхратський; [членъ „Просвіти” и „Физиографичнѣго товариства” въ Кракові]. – Львівъ: Зъ друкарні Ставропигийського Інституту, 1872. – Т. 4. – 23 с.
4. *Верхратський І.* Початки до уложення номенклатури и терминології природописної, народної / І. Верхратський [членъ „Просвіти” и „Физиографичнѣго товариства” въ Кракові]. – Львівъ: Зъ друкарні Ставропигийського Інституту, 1872. – Т. 5. – 40 с.
5. *Етимологічний* словник української мови: в 7 т. / [ред-кол.: О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін.]. – К.: Наук. думка, 1982. – Т. 1: А-Г / укл. Р. В. Болдирев та ін. – 631 с. – (Словники України).
6. *Етимологічний* словник української мови: в 7 т. / [ред-кол.: О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін.]. – К.: Наук. думка, 1985. – Т. 2: Д-Копці / [укл.: Р. В. Болдирев та ін.]. – 570 с. – (Словники України).
7. *Етимологічний* словник української мови: в 7 т. / [ред-кол.: О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін.]. – К.: Наук. думка, 2006. – Т. 5: Р-Т / [укл.: Р. В. Болдирев та ін.]. – 703 с. – (Словники України).
8. *Етимологічний* словник української мови: в 7 т. / [ред-кол.: О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін.]. – К.: Наук. думка, 1989. – Т. 3: Кора-М / [укл.: Р. В. Болдирев та ін.]. – 549 с. – (Словники України).
9. *Етимологічний* словник української мови: в 7 т. / [ред-кол.: О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін.]. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 4: Н-П / [укл.: Р. В. Болдирев та ін.: ред. тому: В. Т. Коломієць, В. Г. Склярєнко]. – 2003. – 656 с. – (Словники України).
10. *Желеховський Е.* Малоруско-німецькій словарь / Е. Желеховський, С. Недільський. – Львів: НТШ, 1886. – Т. 1-2.
11. *Скуратівський В.* Кухоль меду [книга] / Василь Скуратівський. – Львів: Гердан Графіка, 2000. – 304 с.
12. *Словарь* української мови / Б. Грінченко. – К. – 1907. – Т. 1. – 494 с.
13. *Словарь* української мови / Б. Грінченко. – К., 1908. – Т. 2. – 573 с.
14. *Словарь* української мови / Б. Грінченко. – К., – 1909. – Т. 3. – 506 с.
15. *Словарь* української мови / Б. Грінченко. – К., 1909. – Т. 4. – 547 с.
16. *Українське народознавство* / [за заг. ред. С. П. Павлюка, Г. Й. Горинь, Р. Ф. Кирчіва]: [навч. посіб.]. – Львів: Фенікс, 1994. – С. 187–189.

17. *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / М. Фасмер ; пер с нем. и доп. О. Н. Трубачева ; под ред. и с предисл. Б. А. Ларина. – 2-е изд. – М. : Прогресс, 1986. – Т. 1 : (А-Д). – 573 [3] с.
18. *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / М. Фасмер ; пер с нем. и доп. О. Н. Трубачева ; под ред. и с предисл. Б. А. Ларина. – 2-е изд. – М. : Прогресс, 1986. – Т. 2 : (Е-Муж). – 671 [1] с.
19. *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / М. Фасмер ; пер с нем. и доп. О. Н. Трубачева ; под ред. и с предисл. Б. А. Ларина. – 2-е изд. – М. : Прогресс, 1987. – Т. 3 : (Муза-Сят). – 830 [2] с.
20. *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка в 4 т. / М. Фасмер ; пер с нем. и доп. О. Н. Трубачева ; под ред. и с предисл. Б. А. Ларина. – 2-е изд. – М. : Прогресс, 1987. – Т. 4 : (Т-Ящур). – 860 [4] с.
21. *Шухевич В.* Гуцульщина / В. Шухевич. – Львів : НТШ, 1899–1901. – Т. IV–V.